

فصلنامه قرآن در آینه پژوهش

سال اول، شماره اول

بهار و تابستان ۹۳

صفحات ۱۵۲-۱۸۰

جهان شمولی آیین اسلام از منظر قرآن و روایات*

طیبه یزدان مدد**

علیرضا عظیمی فر***

چکیده

دین اسلام مختص مکان، قوم، نژاد خاصی نیست؛ بلکه، آن دین جهان‌شمولی است که این ویژگی را دارد که فراتر از زمان و مکان به حرکت درآید. در قرآن، با آیاتی روبه‌رو می‌شویم که بر شکست‌ناپذیری اسلام تأکید کرده و نوید غلبه بر سایر ادیان را می‌دهد. طبق بررسی انجام شده، منظور از غلبه در این آیات، نه تنها غلبه منطقی، بلکه غلبه همه‌جانبه و عملی اسلام، بر همه ادیان است. از این رو، زمانی فرا خواهد رسید که اسلام به عنوان دین جهانی جلوه خواهد کرد. درباره این‌که، بعد از این غلبه، آیا اسلام یگانه دین جهان آینده خواهد بود یا ادیان آسمانی دیگر، هر چند به طور کم و پراکنده در آن وجود خواهند داشت، باید گفت: طبق برخی از آیات قرآنی، ممکن است ادیانی با نام‌های چون: یهود تا روز قیامت باقی باشند، ولی آنها ادیان اختراعی هستند، که با این نام شناخته می‌شوند و نمی‌توانند به عنوان دین الهی در کنار اسلام مطرح شوند.

کلیدواژه‌ها: دین جهان، جهان آینده، قرآن، اسلام، جهان‌شمول

* تاریخ دریافت: ۹۳/۰۸/۰۶ تاریخ پذیرش: ۹۳/۱۲/۰۹

** دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه علامه طباطبایی.

*** استادیار دانشگاه امیرالمومنین اهواز.

جهان‌شمولی آیین اسلام از منظر قرآن و روایات ۲

مقدمه

از واژه دین، تعاریف مختلفی ارائه شده است: دین، مجموعه‌ای از برنامه‌های عملی هماهنگ، با نوعی جهان‌بینی است که انسان برای رسیدن به سعادت خود، آن را وضع می‌کند و یا از دیگران می‌پذیرد (طباطبایی، ۱۳۷۸: ۲-۳)؛ دین، عبارت است از مجموع عقاید، اخلاق، قوانین و مقرراتی که، برای اداره امور جامعه انسانی و پرورش انسان‌ها می‌باشد، گاهی همه این مجموعه حق و گاهی همه آن باطل و زمانی مخلوطی از حق و باطل است (جوادی آملی، ۱۳۷۱ش: ۹۳)؛ دین، عبارت است از اصول علمی و سنن و قوانین عملی که برگزیدن و عمل به آنها، تضمین‌کننده سعادت حقیقی انسان است (طباطبائی، ۱۴۱۷: ج ۱۶: ۱۹۳)؛ دین، عبارت است از جستجوی جمعی برای یک زندگی کاملاً رضایتمندانه (هیوم، ۱۳۸۲: ۱۹).

چنان‌که روشن است، برخی از تعاریف فوق، با تکیه به جنبه‌های خاصی، به تعریف دین پرداخته‌اند و برخی دیگر آن را، به گونه‌ای تعریف کرده‌اند که فقط شامل دین حق در مرتبه کمالش می‌باشد. در حالی که یک دین می‌تواند حق یا باطل یا ترکیبی از آن دو باشد. به نظر می‌رسد از میان تعاریف فوق، تعریف دوم، کامل‌تر باشد؛ زیرا دین، یک برنامه جامع زندگی است که سراسر حیات اجتماعی و فردی انسان را تحت شعاع قرار می‌دهد و در سایه آن، انسان می‌تواند زندگی دنیوی یا اخروی خود را سامان دهد. هر چند دین مورد قبول انسان، به دلیل برخی نواقص نتواند این موارد را به طور کامل تأمین کند.

یکی از مؤلفه‌های مهم حیات اجتماعی انسان در طول تاریخ، دین بوده است. کمتر جامعه‌ای را سراغ داریم که مسأله دین، در آن کم اهمیت باشد. با نگاهی گذرا به جهان پیرامون خود، متوجه خواهیم شد در دنیایی به سر می‌بریم که انسان‌ها در آن پیرو ادیان مختلفی هستند. گرچه می‌توان بین برخی از آنها اشتراکاتی یافت، ولی در عین حال اختلافات زیادی نیز با یکدیگر دارند. چه بسا این اختلافات و پراکندگی‌ها، عامل جدایی و دشمنی بین بشر را فراهم آورد. در روبه‌رو شدن با این حقیقت، ناخواسته

جهان‌شمولی آیین اسلام از منظر قرآن و روایات ۳

سوالاتی ذهن انسان را به خود مشغول می‌کند که: آیا پایانی برای این آشفتگی‌ها و پراکندگی‌ها وجود دارد؟ یک دین جهان‌شمول و جهانی وجود دارد تا بشر همه پیرو دین واحد شوند؟ اگر چنین است، آن دین، چه دینی خواهد بود؟ آیا با حاکم شدن آن دین، ادیان دیگر به کلی نابود خواهند شد یا در کنار آن دین غالب، وجود خواهند داشت؟

این نوشته، پژوهش مختصری است که سعی دارد دیدگاه قرآن را درباره دین آینده جهان بررسی کند و ببیند قرآن کریم، کدام دین یا ادیان را به عنوان دین جهان‌شمول، معرفی می‌کند؟

بی‌شک، این موضوع سابقه طولانی در پژوهش دارد، کتاب‌های بسیاری که درباره مهدویت به نگارش درآمده و مطالب فراوانی که در کتب تفسیری و روایی در مورد مهدویت و آینده جهان وجود دارد، بی‌تردید در حوزه پژوهشی این موضوع قرار می‌گیرد و می‌تواند از پیشینه این موضوع باشد. ولی این مقاله، به شیوه‌های متفاوت، از پژوهش‌های موجود انجام گرفته است؛ زیرا آن، بیشتر با تکیه به قرآن به موضوع پرداخته است و از میان روایات، تنها به روایات تفسیری توجه کرده است. مورد دیگر که این مقاله را از پژوهش‌های دیگر متمایز می‌کند، چینه‌ش متمایز مطالب و آیات قرآن است و مهم‌تر از همه اینکه در آن سعی شده، تفسیر آیات با در نظر گرفتن دیدگاه اغلب تفاسیر مهم فریقین انجام گیرد و نتیجه این مقاله نیز تقریباً متفاوت از بقیه پژوهش‌ها است.

فرضیه ما در این پژوهش چنین است که: دین اسلام دین جهانی و بهترین و کامل‌ترین دین است و سرانجام بر سایر ادیان غلبه خواهد کرد و همه پیرو آن خواهند شد و آن به عنوان یگانه دین جهان آینده خواهد بود.

جهان‌شمولی دین اسلام

اسلام، دین جهان‌شمول است. جهان‌شمولی اسلامی به این معناست که، دین اسلام مختص مکان، قوم، نژاد خاصی نیست بلکه، این ویژگی را دارد که فراتر از زمان و

جهان‌شمولی آیین اسلام از منظر قرآن و روایات ۴

مکان به حرکت در آید و سراسر جهان را فرا گیرد. آری اسلام دینی است که از همان ابتدای نزولش برای همه بشریت نازل شده است. چنان‌که دلایل مختلفی برای اثبات این موضوع وجود دارد دلالتی چون: ۱- جهانی بودن پیام قرآن: *إِنَّ هُوَ أَلَا ذَكَرَ لِلْعَالَمِينَ* (تکویر/۲۷) و .. ۲- جهانی بودن رسالت پیامبر اسلام: *وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ* (انبیاء/۱۰۷) و .. ۳- خطاب‌های عام قرآن: *قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ... (اعراف/۱۵۸)*. ۴- دلایل تاریخی: در تمام کتب تاریخی - که متعرض زندگی پیامبر اسلام شده‌اند- این مطلب به چشم می‌خورد که پیامبر اکرم صلی‌الله‌نامه‌هایی به سران کشورها از جمله پادشاهان ایران، حبشه و روم ... فرستاد تا آنان را برای پذیرش اسلام دعوت کنند؛ این دعوت‌ها با اندرز همراه بود. بنابراین، مطلب به ما می‌فهماند که از همان ابتدا دین اسلام مختص قوم عرب نبود بلکه، آن جهانی بوده است ۵- اعترافات دانشمندان مسلمان نسبت به کمال دین اسلام: اسلام، از چنان جامعیت و کمال برخوردار است که حتی دانشمندان غیرمسلمانان نیز بدان اعتراف کرده‌اند. **برنارد شاد**، فیلسوف مشهور ایرلندی، می‌گوید: محمد بزرگترین پیغمبران است و هر گاه بر دنیای کنونی حکومت می‌کرد کلیه عقده‌ها و مشکلات بشریت را یکی پس از دیگری با سرانگشت حکمت خود باز می‌کرد، من معتقدم که دین محمد یگانه دینی است که با تمام ادوار زندگی بشر متناسب است و قابلیت آن را دارد که، هر نسلی را که به خود جلب کند. من پیش‌بینی می‌کنم که اروپا، در آینده دین محمد را قبول خواهد کرد (محقق‌زاده، ۱۳۸۲: ۳۷ و ۳۸ [به نقل از کتاب مشکلات مذهبی روز]) و آلین برودریک می‌گوید: اسلام، در میان ادیان الهی تنها دینی است که در محل ظهور خود به ضعف کشیده نشده و به نظر می‌رسد تاکنون هرگز پیش‌نیامده که اسلام زمینی را به فتوحات خود بیفزاید و سپس از آن خارج شود که باید توانایی اسلام، در تبدیل دشمنان به طرفداران خود و معارف این دین در جذب ایشان را نیز بدان افزود و موضع‌گیری اسلام در برابر تاتارها، در نهایت شگفتی و تعجب از این حقیقت تاریخی پرده بر می‌دارد. (جندی، ۱۳۷۱، ۲۵۴ و ۲۵۳) و غیره ... می‌تواند دلیل این ادعا باشند.

غلبه دین اسلام در قرآن

در قرآن با آیاتی روبه‌رو می‌شویم، که غلبه دین اسلام را بر سایر ادیان بشارت داده، جهانی شدن آن را برای آینده جهان، پیش‌بینی می‌کند، از آن جا که این نوید، وعده‌ای است از سوی خداوند قادر، نمی‌توان در آن شک و تردیدی کرد، زیرا خداوند هرگز خلف وعده نمی‌کند... إِنَّ اللَّهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ (آل عمران/۹)

این حقیقت، در سه سوره از قرآن آشکار است؛ این آیات، عبارت هستند از:

يُرِيدُونَ أَنْ يُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَهِهِمْ وَيَأْبَى اللَّهُ إِلَّا أَنْ يُتِمَّ نُورَهُ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ (۳۲)
هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ (توبه / ۳۳ و ۳۲) يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَهِهِمْ وَاللَّهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ (۸) هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَ لَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ (صف/۹ و ۸) هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا (فتح/۱۸)

این آیات از جهت الفاظ ظاهری و نیز موضوعاتی که در آیات قبل از آنها بدان اشاره شد، تفاوت زیادی با هم ندارند. چنانچه آیات مربوط به سوره‌های توبه و صف جز اندک تفاوت، در آیات اول، یعنی آیات ۳۲ و ۸، عین هم بوده، قبل از آنها در باره اعمال ناشایست یهود و نصاری سخن به میان آمده، و ظاهر آیات ۳۳ توبه و ۹ صف و ۲۸ فتح نیز مثل هم بوده، فقط در سوره فتح به جای لَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ، كَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا به کار برده شده است و در آیات قبل از آن نیز به جای سخن از یهود و نصاری، از مشرکان و کفار سخن به میان آمده است.

اسلام دین شکست‌ناپذیر

هر یک از آیات فوق، می‌تواند اشاره‌ای به این مطلب داشته باشد که تلاش و تکذیب دشمنان، علیه اسلام، بی‌نتیجه خواهد بود، آنان هر طرح و نقشه‌ای بکشند و از هر راهی برای شکست اسلام وارد شوند، هرگز قادر نخواهند بود کوچکترین ضربه‌ای بدان وارد

جهان‌شمولی آیین اسلام از منظر قرآن و روایات ۶

کنند. البته این بدان معنا نیست که مسلمانان در تلاش خود جهت گسترش اسلام و شکست نقشه‌های آنان هیچ مسئولیتی ندارند، بلکه بر عکس، همان‌طور که علامه طباطبایی بدان توصیه می‌کند، این آیات بر وجوب قتال با اهل کتاب اشاره دارد (طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۹: ۲۴۸)

از آن جا که چنین حقیقتی؛ یعنی تلاش دشمنان برای نابودی اسلام و شکست ناپذیری اسلام، در آیات ۳۲ توبه و ۸ صف نمایان تر است، از این رو در این قسمت به بررسی آنان می‌پردازیم.

در سوره توبه آمده: «يُرِيدُونَ أَنْ يُطْفِئُوا نُورَ اللَّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَيَأْبَى اللَّهُ إِلَّا أَنْ يُتِمَّ نُورَهُ وَ لَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ» می‌خواهند نور خدا را با سخنان خویش خاموش کنند، ولی خداوند نمی‌گذارد، تا نور خود را کامل کند، هر چند کافران را خوش نیاید.

آیات قبل پیرامون بدعت‌ها و عقاید شرک‌آمیز یهود و نصاری مطالبی را ارائه می‌دهند. خداوند آنان را به این دلیل نفرین کرده که خود را منزله از این نسبت‌ها معرفی می‌کنند. و در این آیه، حال اهل کتاب توصیف می‌شود و سرانجام تلاش‌های آنها و به طور کلی مخالفان اسلام بیان می‌گردد.

برای رسیدن به فهم آیه چند نکته باید روشن شود:

۱- مقصود از نورالله

مفسران این کلمه را به بیش از پنج معانی مختلف مانند: دلیل و برهان، بیان صفت پیامبر، ولایت علی (علیه السلام) یا نبوت پیامبر و توحید .. تفسیر کرده‌اند. اما با توجه به دیدگاه اغلب مفسران، (رشیدالدین میبدی، ۱۳۷۱ش، ج ۴: ۱۱۹ و سمرقندی، بی‌تا، ج ۲: ۵۴ و طوسی، بی‌تا، ج ۵: ۲۰۷ و مغنیه، ۱۴۲۴ق، ج ۴: ۳۴ و بیضاوی، ۱۴۱۸ق، ج ۳: ۷۹ و حقی بروسوی، بی‌تا، ج ۳: ۴۱۷ و ابن کثیر دمشقی، ۱۴۱۹ق، ج ۴: ۱۱۹ و طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۱۰: ۸۲ و بغوی، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۳۴۰ و ثعالبی، ۱۴۱۸ق، ج ۳: ۱۷) تفسیر نور

جهان‌شمولی آیین اسلام از منظر قرآن و روایات ۷

الله به قرآن یا اسلام و یا هر دو آن صحیح‌تر خواهد بود. به علاوه، چنین تفسیری جامع بوده، همه مواردی ذکر شده را در بر می‌گیرد.

۲- منظور از خاموش کردن به وسیله دهان

در این باره باید گفت: اغلب مفسران آن را به شرک و تکذیب اهل کتاب، تفسیر کرده‌اند (رشیدالدین میبیدی، ۱۳۷۱، ج ۴: ۱۱۹ و حقی بروسوی، بی‌تا، ج ۳: ۴۱۷ و بغوی، ۱۴۲۰ق، ج ۲: ۲۴۰ و سمرقندی، بی‌تا، ج ۲: ۵۴ و مغنیه، ۱۴۲۴ق، ج ۴: ۳۴ و بیضاوی، ۱۴۱۸ق، ج ۳: ۷۹ و ابن‌کثیر دمشقی، ۱۴۱۹ق، ج ۴: ۱۱۹ و طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۱۰: ۸۲ و ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲ق، ج ۱۵: ۳۵ و قمی مشهدی، ۱۳۶۸، ج ۵: ۴۴۲ و...). علامه طبرسی در این آیه، خاموش کردن به وسیله دهان را، برای بیان ناتوانی و شکست شخصیت آنان، تعبیری شگفت‌آور می‌داند؛ زیرا، معمولاً نورهای ضعیف را با دهان خاموش می‌کنند و فوت دهان برای خاموش کردن نورهای قوی بی‌فایده و بی‌اثر است. (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵: ۳۸) پس این تعبیر، می‌تواند نشان‌دهنده پوچی و بی‌فایده‌گی کارهای اهل کتاب باشد که می‌خواهند با تکذیب و دشمنی نسبت به اسلام و قرآن آن را خاموش و محو نمایند در صورتی که این کار آنها، بسان فوت کردن در نور عظیم است. نکته قابل توجه این که، با توجه به ادامه آیه، با این که شرک و تلاش آنان علیه قرآن و اسلام، مانند فوتی است در نور عظیم و بی‌تأثیر، باز قرآن بدان اکتفا نکرده، بلکه احتمالاً برای تأکید بر شکست‌ناپذیری اسلام و برای این که کارهای آنان را در خاموش کردن و نابودی اسلام عبث جلوه دهد و غلبه و پرتوافکنی دین اسلام را نشان دهد، می‌فرماید: **وَ يَأْتِي اللَّهُ إِلَّا أَنْ يُتِمَّ نُورَهُ وَ لَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ**. در سوره صف نیز مضمون آیه فوق ذکر شده، با این تفاوت که به جای **يُرِيدُونَ أَنْ يُطْفِئُوا**، عبارت **يُرِيدُونَ لِيُطْفِئُوا** آمده است.

راغب، در مفردات در توضیح این تفاوت می‌گوید: آیه نخست اشاره به خاموش کردن بدون مقدمه است، ولی دومی اشاره به خاموش کردن با توسل به مقدمات است. (راغب اصفهانی، ۱۳۶۲: ص ۳۰۵)

جهان‌شمولی آیین اسلام از منظر قرآن و روایات ۸

جالب اینکه در آیات قبل از این آیه نیز سخن از اهل کتاب و کارشکنی‌های آنها است. این آیات، پیرامون رسالت حضرت عیسی و تکذیب بنی‌اسرائیل است. آن هنگام که حضرت عیسی نوید ظهور رسول اکرم را به بنی اسرائیل می‌دهد، ولی آنها در روبه‌رو شدن با این حقیقت، آن حضرت را تکذیب کرده، نسبت سحر به او دادند. از این رو خداوند آنان را ظالم قمداد نموده و از هدایت خود دور می‌داند. (رجوع شود به آیات ۷ و ۶ صف)

بنابراین با توجه به این که، کارهای اهل کتاب و اهل شرک در نابودی اسلام، چون فوتی در نور عظیم است و با توجه به این که خداوند مانع خواست آنان است بلکه؛ اراده او آن است که هر روز نورش را بیشتر کند، تا به نهایت کمال برسد. چگونه می‌تواند شکست در آن راه پیدا کند. مسلماً چنین دینی، شکست‌ناپذیر است.

اسلام دین جهانی

آیات مورد بررسی می‌تواند علاوه بر شکست‌ناپذیری اسلام بر جهانی شدن آن نیز دلالت کند.

اما آیاتی از قرآن، بر این مطلب ظهور بیشتری دارند. این آیات ظاهراً، آینده روشنی برای جهانیان نوید می‌دهد، آینده‌ای که در آن همه ادیان باطل و منحرف از بین رفته، اسلام در سرتاسر جهان، گسترش خواهد یافت و احکام و دستوراتش، به درستی به اجرا درخواهد آمد. از آن جا که این آیات تفاوت چندانی با هم ندارند به بررسی آیه ۳۳ توبه اکتفا می‌کنیم.

در این آیه می‌خوانیم: "هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ" او کسی است که پیامبرش را با هدایت و دین درست، فرستاد تا آن را بر هر چه دین است، پیروز گرداند، هر چند مشرکان خوش نداشته باشند.

چنانکه گذشت آیات قبل، در مورد بدعت‌ها و تکذیب اهل کتاب بود. قرآن کار آنان را مانند فوتی در نور عظیم معرفی کرده و بر شکست‌ناپذیری اسلام تاکید می‌کند. اما این، آخر کار نیست و کار اهل کتاب و اهل شرک بدین جا ختم نمی‌شود بلکه؛ به

جهان شمولی آیین اسلام از منظر قرآن و روایات ۹

دنبال این مطلب نوید عالم گیر شدن اسلام داده می شود. بدین صورت، سخنان قبل تکمیل شده، نهایت کار مخالفان اسلام و دین حق، روشن تر بیان می گردد. برای فهم آیه باید چند نکته روشن گردد.

۱- مفهوم "دین حق":

برخی از مفسران "دین حق را به ولایت علی (ع) تفسیر کرده اند. (گنابادی، ۱۴۰۸ق: ج ۲: ۲۵۴ و فیض کاشانی، ۱۴۱۸ ق: ج ۲: ۲۴۹) این دسته از مفسران، این تفسیر را بر اساس روایتی که از امام کاظم (علیه السلام)، در کافی نقل شده، بیان می کنند. امام کاظم (علیه السلام) در ذیل این آیه می فرمایند: "اوست که رسولش را امر به ولایت کرده، وصی خود نمود و ولایت عبارت از دین حق است.. " (هو الّذی امر رسوله بالولاية لوصیّه و الولاية هی دین الحق.. " همان و گنابادی، ۱۴۰۸ق: ج ۲: ۲۵۴) اما با مراجعه به اکثر تفاسیر روشن می شود اغلب مفسران، مقصود از "دین حق" را اسلام می دانند. (طوسی، بی تا: ج ۵: ۲۰۹ و طباطبائی، ۱۴۱۷: ج ۹: ۲۴۷، حسینی شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ج ۵: ۲۲۷ و طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۵: ۳۸ و رشیدالدین میبدی، ۱۳۷۱ش: ج ۱۹: ۴ و حقی بروسوی، بی تا: ج ۳: ۴۱۷ و طبری، ۱۴۱۲ق: ج ۸۲: ۱۰، و بغوی، ۱۴۲۰ق: ج ۳۴۰: ۲ و آلوسی، ۱۴۱۵ق: ج ۲۷۸: ۵ و ابوالفتح رازی، ۱۴۰۸ ق: ج ۲۲۶: ۹ و قرشی، ۱۳۷۷: ج ۲: ۲۲۴ و کاشانی، ۱۳۳۶: ج ۴ و بلخی، ۱۴۲۳ ق: ج ۳: ۱۶۸ و...)

از این رو با توجه به دیدگاه اغلب مفسران، تفسیر آن به اسلام مناسب تر خواهد بود

۲- مرجع ضمیر در "لیظهره":

درباره اینکه مرجع ضمیر "لیظهره" چیست؟ بین مفسران اختلاف وجود دارد. طبق دیدگاه برخی، این ضمیر به "دین حق" بر می گردد. (طوسی بی تا: ج ۵: ۲۰۹ و طباطبائی، ۱۴۱۷: ج ۹: ۲۴۷ و آلوسی، ۱۴۱۵ ق: ج ۲۷۸: ۵ و...) اما بعضی، مرجع آن را "رسول" می دانند. (بیضاوی، ۱۴۱۸ق: ج ۳: ۷۹ و رشیدالدین میبدی، ۱۳۷۱ش: ج ۱۹: ۴ و حقی بروسوی، بی تا: ج ۳: ۳۴۰ و آلوسی، ۱۴۱۵ ق: ج ۵: ۴۱۷ و طبری، ۱۴۱۲ ق: ج ۸۲: ۱۰ و...) ولی، در حال نتیجه و تفسیری را که هر دو گروه، برای آیه ذکر می کنند، تفاوت زیادی

جهان‌شمولی آیین اسلام از منظر قرآن و روایات ۱۰

با یکدیگر ندارد، هر چند طبق روایتی که از ابن عباس، در باره تفسیر این آیه، ذکر شده و مرجع ضمیر را "رسول" دانسته، تفسیر و معنی آیه، به کلی فرق می‌کند و این معنی را می‌رساند که: خدا همه ادیان را به رسول تعلیم دهد، بدانسان که هیچ چیزی از ادیان جهان بر او مخفی نماند. (کاشانی، ۱۳۳۶: ج ۴: ۲۶۱ و طوسی، بی‌تا: ج ۵/ ص ۲۰۹ و رشیدالدین میبدی، ۱۳۷۱ش: ج ۴/ ص ۱۱۹ و ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹ ق: ج ۶: ۱۷۸۷) به هر حال در این جا، به احتمال قوی مرجع ضمیر "دین حق" است. زیرا: اولاً علاوه بر نظر اغلب مفسران، روایات، آن را تایید می‌کنند. ثانیاً: در صورت برگشت ضمیر به "رسول" باید مضافی را در تقدیر گرفته شود.

در کتب لغت کلمه "ظهر" به معنای مختلفی چون بروز، بالا رفتن، غلبه... آمده است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق: ج ۱: ۵۴۱ و طریحی، ۱۳۷۵ش: ج ۳: ۳۹ و قرشی، ۱۳۷۱: ج ۸: ۲۷۷) با توجه به تفسیرهایی که از این آیه، در کتب روایی و کتب تفسیری شده، معنی غلبه و پیروزی برای این لغت در اینجا مناسب خواهد بود.

علامه طباطبایی، در باره این آیه می‌فرماید: کلمه "اظهار" وقتی در مورد چیزی، علیه چیز دیگر استعمال می‌شود، معنای غلبه را می‌دهد، وقتی می‌گوییم خداوند دین اسلام را، بر سایر ادیان اظهار داد، معنایش این است که، آن را بر سایر ادیان غلبه می‌دهد. و منظور از همه ادیان، همه روش‌های غیر خدایی است که در بین بشر سلوک می‌شود. (طباطبائی، ۱۴۱۷: ج ۱۹: ۲۲۵)

اما سؤال دیگری که در این جا مطرح می‌شود این است که منظور از این غلبه، چگونه غلبه و پیروزی است؟ آیا این پیروزی در خارج تحقق یافته است یا هنوز محقق نشده است؟

۳- آراء مفسران در باره مصداق غلبه و پیروزی اسلام بر سایر ادیان:

مفسران دیدگاه‌های مختلفی را در باره این آیه، ارائه می‌دهند. می‌توان گفت، اندک مفسری است که، تفسیر کاملاً روشنی از آن را بیان کند، بلکه اکثریت آنان دو یا چند نظر مختلف را به عنوان تفسیر احتمالی، بیان می‌کنند. در زیر به این موارد اشاره می‌شود:

جهان‌شمولی آیین اسلام از منظر قرآن و روایات ۱۱

الف: منظور از ظهور و غلبه، غلبه با حجت و برهان است زیرا، اسلام در مقام مجادله و معارضه، غالب بر تمامی ادیان جهان است چنانچه احتجاجات پیامبر اسلام و ائمه معصومین شاهد بر این مدعا است. (طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۵: ۳۸ و زمخشری، ۱۴۰۷: ج ۲: ۲۶۵ و ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸: ج ۹: ص ۲۲۹ و ثعلبی نیشابوری، ۱۴۱۸: ج ۵: ۳۶ و حسینی شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ج ۵ / ص ۷۳ و..)

ب: این غلبه، بر پیروزی‌هایی که مسلمین بر نقاط مختلف سایر سرزمین‌ها، خصوصاً در زمان خلفاء انجام داده بودند قابل تطبیق است. (همان، ج ۵ / ص ۷۳ و مکارم شیرازی، ۱۳۷۳: ج ۷: ۳۷۲ و فخرالدین رازی، ۱۴۲۰: ج ۱۶: ۳۳ و..)

ج: منظور از آن، غلبه بر ادیانی است که پیرامون رسول خدا - از شرک و بت‌پرستی - بود. (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸: ج ۹: ۲۲۷ و..)

د- مقصود از آن، غلبه عملی و ظاهری اسلام بر همه ادیان جهان است، غلبه‌ای که در آن، تمام ادیان و ملل جهان، تحت سیطره اسلام در خواهد آمد؛ به گونه‌ای که هیچ دین و آیینی نمی‌ماند مگر این که تسلیم اسلام شود.

دیدگاه اخیر، تفسیری است که اغلب مفسران، آن را به عنوان یکی از مهمترین تفسیرهای احتمالی بیان کرده‌اند. (طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۵: ۳۸ و رشیدالدین میبیدی، ۱۳۷۱: ج ۵: ۳۵ و بیضاوی، ۱۴۲۳: ج ۳: ۷۹ و حقی بروسوی، بی‌تا: ج ۳: ۴۱۷ و آلوسی، ۱۴۱۵: ج ۵: ۲۷۷ و حسینی شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ج ۵: ۷۲ و طبری، ۱۴۱۲: ج ۱۰: ۸۲ و ثعلبی نیشابوری، ۱۴۱۸: ج ۱۵: ۳۵ و..) و روایاتی را که ذیل آیه آورده‌اند که اشاره به این دارد، این وعده، هنوز تحقق نیافته است بلکه آن در زمان نزول حضرت عیسی {ع} و یا هنگام خروج حضرت مهدی {ع} خواهد بود. (قرطبی، ۱۳۶۴: ج ۸: ۱۲۱ و آلوسی، ۱۴۱۵: ج ۵: ۲۷۷ و طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۵: ۳۸ و صادقی تهرانی، ۱۳۶۵: ج ۱۳: ۴۵ و عاملی، ۱۴۱۳: ج ۲: و.. ابوالفتوح رازی در تفسیرش می‌گوید: "ضحاک گفتند: معنی آن است که، تا دین حق را اظهار کند بر همه دینها و این عند نزول عیسی باشد از آسمان، و سدی گفت: عند خروج مهدی باشد- علیه السلام- که

جهان‌شمولی آیین اسلام از منظر قرآن و روایات ۱۲

همه دینها یکی شود و هیچ کس نماند که مگر اسلام آید یا به طوع و یا به کره، یا به جزیه گردن نهد و این دو روایت متقارب است برای آن که نزول عیسی از آسمان با خروج مهدی با هم اتفاق می‌افتند. چنان که در اخبار مخالف و مؤالف آمده است، و این قول روایت کرده است از باقر و صادق و جمله اهل البیت - علیهم السلام. ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ (ق:ج ۹:۲۲۷) با این بیان، تنها با تصرف قسمتهایی از سرزمین‌های جهان و با وجود انسان‌های که هر روز گرفتار مکتب‌های مختلف می‌شوند و با وجود آزار و اذیت‌های فراوانی که پیروان ادیان دیگر، چون یهودیان صهیونیست و... نسبت به مسلمانان انجام می‌دهند، شاید نتوان گفت این آیه کاملاً، در خارج تحقق یافته است. بلکه به احتمال قوی، مرحله نهایی تحقق این آیه با ظهور حضرت مهدی (ع) انجام می‌گیرد. ظهوری که، موجب برتری و پیروزی همه جانبه اسلام، بر ادیان دیگر شده، در سایه حکومت عدل امام مهدی (علیه السلام)، احکام روح بخش اسلام، در سرتاسر جهان به اجرا درخواهد آمد. این دیدگاه، تفسیری است که اغلب مفسران شیعه و سنی، به عنوان یک تفسیر مهم، بر آن تاکید کرده‌اند و روایات زیادی نیز آن را، تایید می‌کنند. در این جا به برخی از این روایات اشاره می‌شود:

در تفسیر قمی درباره این آیه آمده: "پس این آیت نازل شده در حق قائم آل محمد" ("فانها نزلت فی القائم من آل محمد" قمی، ۱۳۶۷ ش:ج ۱/ ص ۲۸۹)

سدی گوید: "آن هنگام خروج مهدی خواهد بود که کسی باقی نمی‌ماند مگر اینکه اسلام آورد یا جزیه دهد" ("و ذلک عند خروج المهدی لا یبقی أحد إلا دخل فی الإسلام أو أذى الخراج" ثعلبی نیشابوری، ۱۴۱۸ق:ج ۵: ۳۶)

کلبی در باره این آیه گوید: "دینی و آئینی در دنیا باقی نخواهد ماند جز آنکه اسلام بر آن پیروز خواهد شد و این جریان حتمی است اگر چه تا کنون بوقوع نپیوسته ولی قیامت برپا نشود تا این جریان وقوع یابد. ("لا یبقی دین الاظهر علیه السلام و سیکون ذلک و لم یکن بعد و لا تقوم الساعه حتی یكون ذلک" ابوالفتوح، ۱۴۰۸ق:ج ۹: ۲۲۷، و ثعلبی، ۱۴۱۸ق:ج ۵: ۳۶)

جهان شمولی آیین اسلام از منظر قرآن و روایات ۱۳

از امام صادق ع در تفسیر این آیه چنین نقل شده "به خدا سوگند هنوز محتوای این آیه تحقق نیافته است و تنها زمانی تحقق می‌پذیرد که "قائم" خروج کند و به هنگامی که او قیام کند کسی که خدا را انکار نماید در تمام جهان باقی نخواهد ماند..." (و الله ما نزل تاویلها بعد و لا ینزل تاویلها حتی ینخرج القائم فاذا خرج القائم لم یبق کافر بالله العظیم، عروسی حویزی، ۱۴۱۵ق: ج ۲: ۲۱۱)

مقداد بن اسود گوید: " شنیدم از رسول خدا- صلی الله علیه و آله- که می‌فرمود: هیچ خانه گلی و مویی در روی زمین بجای نماند جز آنکه کلمه اسلام در آن داخل گردد، یا با عزت و یا بخواری، یا اینکه اسلام آنان را عزیز گرداند و خدا آنان را اهل این دین گرداند و در نتیجه بوسیله آن عزیز گردند، و یا خواریشان گرداند و بخواری تحت اطاعت اسلام در آیند..." ("قال سمعت المقداد بن الاسود يقول سمعت رسول الله يقول: " لا یبقی علی وجه الارض بیت مدر و لا ابر الا دخلته کلمه الاسلام یعز عزیز او ینزل ذلیلاً اما یعزهم الله فیجعلهم من اهلها و اما ینزلهم فیدینون لها "ابن کثیر، ۱۴۱۹ق: ج ۴: ۱۲۰ و طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۵: ۳۸ و زحیلی، ۱۴۱۸ ق: ج ۱۸۵: ۱۰ و بغوی، ۱۴۲۰: ج ۱۲ ص ۳۴۱)

رسول خدا (صلی الله علیه و آله) در این باره می‌فرماید: " اگر از عمر دنیا فقط یک روز باقی بماند خداوند آن روز را چنان طولانی می‌کند تا خارج شود فرزندان مهدی... سلطنت و فرمانرواییش شرق و غرب عالم را فرا می‌گیرد. " ("لَوْ لَمْ یَبْقَ مِنَ الدُّنْيَا إِلَّا یَوْمٌ وَاحِدٌ لَأَطَالَ اللَّهُ ذَلِكَ الْیَوْمَ حَتَّى یَخْرُجَ فِيهِ وَكَلْدَى الْمَهْدِيِّ... وَ یَبْلُغَ سُلْطَانُهُ الْمَشْرِقَ وَالْمَغْرِبَ " مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۵۲: ۷۱)

و نیز در روایتی دیگر آمده.. خداوند متعال شرق و غرب جهان را به دست مهدی فتح می‌کند (".. القائم الذی یفتح الله تبارک و تعالی ذکره علی یدیہ مشارق الأرض و مغاربها" شیخ صدوق، ۱۳۷۸ ق: ص ۶۵)

احادیث دیگری نیز به همین مضمون از پیشوایان اسلام نقل شده است.

جهان‌شمولی آیین اسلام از منظر قرآن و روایات ۱۴

با توجه به مضامین این روایات، جهان‌روزی را در پیش رو دارد که، در آن اسلام بر سایر ادیان غلبه کرده، به عنوان دین جهانی ظاهر خواهد شد و آن زمانی است که حضرت مهدی (ع) ظهور کند و برنامه جهانی شدن اسلام را به اتمام رساند.

نظر برگزیده

هر یک از نظریات ارائه شده می‌توانند تفسیر آیه، به حساب آمده و مصداقی از آن باشند ولی باید گفت به نظر می‌رسد، دیدگاه اخیر قوی‌ترین تفسیر است زیرا؛ اولاً: سایر دیدگاه‌ها، از نواقصی برخوردار هستند مثلاً در نظر اول حمل غلبه، به حجت و برهان، به این دلیل مناسب نیست که، آیه مذکور، بشارتی را می‌دهد که در آینده‌ی دور یا نزدیک تحقق خواهد یافت. در صورتی که غلبه اسلام، از لحاظ حجت و برهان از همان ابتدای ظهورش معلوم و مقرر بوده است. (سمرقندی، بی‌تا: ج ۲: ۵۴ و ابن کثیر دمشقی، ۱۴۱۹ق: ج ۴: ۱۲۰ و فیض کاشانی، ۱۴۱۸: ج ۱: ۴۶۳) علاوه بر آن بررسی ماده "اظهار" در آیات دیگر، مانند آیات ۲۰ کهف ۸ توبه، نشان دهنده این مطلب است که، این کلمه، نه تنها به معنی غلبه منطقی نیست، بلکه بیشتر به معنی غلبه جسمانی و قدرت ظاهری است. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۳ش: ج ۷: ۲ ۳۷) و تفسیرهای دیگر از این جهت صحیح نیستند که، در این آیه کلمه "کله" به کار رفته است و ذکر آن بیانگر غلبه‌ای است که، جنبه منطقه‌ای یا محدود ندارد بلکه در بردارنده‌ی عموم ادیان و مذاهب جهان است. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۴: ص ۱۲۵۰)

ثانیاً: اغلب تفاسیر، آن را به عنوان یکی از مهم‌ترین تفسیرها در نظر گرفته‌اند. ثالثاً: ظاهر آیه به این مطلب اشاره دارد که دین اسلام بر همه ادیان غالب خواهد شد، در صورتی که این امر هنوز محقق نشده است و از طرف دیگر روایات ظهور مهدی {ع} و غلبه آن بر سایر ادیان متواتر هستند. رابعاً: روایت‌های فراوانی ذیل این آیه صادر شده است که این مطلب را تایید می‌کند.

جهان‌شمولی آیین اسلام از منظر قرآن و روایات ۱۵

بنابراین به احتمال قوی تحقق نهایی این غلبه، می‌تواند تنها با ظهور امام قائم {ع} انجام گیرد.

لازم به ذکر است آیه ۳۳ توبه، عیناً با همین الفاظ در آیه ۹ سوره "صف" نیز آمده است و با تفاوت مختصری در سوره "فتح" نیز تکرار گردیده است. در آیه ۲۷ سوره فتح، بحث بر سر صادقانه بودن رویا پیامبر است، که آن حضرت مدتی قبل از صلح حدیبیه دیده بود. ولی چون در آن سال تعبیر نشد، برخی از مسلمانان دچار تردید شدند. خداوند در این آیه ضمن تأکید بر صادقانه بودن رویا پیامبر، به اینکه آنان به زودی با کمال امنیت وارد مسجدالحرام می‌شوند، بشارت "فتح قریب" را نیز به آنان می‌دهد. به دنبال این وعده‌ها، در آیه ۲۸ این سوره می‌خوانیم: هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظَاهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ شَهِيدًا" یعنی این نهایت کار نیست، بلکه این پیروزی، گام اول است، چرا که، زمانی فرا خواهد رسید که اسلام بر تمامی ادیان غلبه خواهد کرد و همه را تسلیم خود خواهد نمود.

اسلام دین واحد یا دین غالب:

بیان شد جهان آینده، جهانی است که در آن اسلام به عنوان دین جهانی، جلوه خواهد کرد. حال این سوال به ذهن می‌رسد که آیا در کنار این دین جهانی، ادیان آسمانی دیگر چون یهود و نصاری و... وجود خواهند داشت؟ یا به طور کامل از بین خواهند رفت؟

اگر چه آیات فوق می‌تواند تا حدی حقیقت را روشن کند، ولی ظاهراً پاسخ این سوال را نمی‌توان کاملاً در این آیات یافت. زیرا؛ در آنها تنها از غلبه و سیطره اسلام سخن به میان آمده است. چنان که مشخص است، سیطره و غلبه همیشه به معنای از بین بردن کامل و یکتا شدن نیست. از این رو، برای فهم این موضوع به بررسی آیات دیگر در این زمینه می‌پردازیم.

الف - احتمال اول: اسلام دین واحد غالب

جهان‌شمولی آیین اسلام از منظر قرآن و روایات ۱۶

با در نظر گرفتن آیات مورد بررسی، در کنار برخی دیگر از آیات، چنین برداشت می‌شود که، با ظهور قائم (عج) و تمام شدن حجت، دینی جز اسلام باقی نماند و اسلام به عنوان دین واحد و یگانه خواهد بود.

۱- "إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ..." (آل عمران ۱۹) در حقیقت، دین نزد خدا همان اسلام است. بنا به نظر برخی از مفسران، کلمه "اسلام" در این آیه، به معنی دین پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) است. (حسینی شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ج ۲: ۲۳۵ و فیض کاشانی، ۱۴۱۸ ق: ج ۱: ۳۲۲ و...) و گروهی دیگر آن را به معنی لغوی یعنی: تسلیم حق شدن در نظر گرفته‌اند. (طباطبائی، ۱۴۱۷: ج ۳: ۱۲۰ و طوسی، بی تا: ج ۲: ۴۱۸ و طبری، ۱۴۱۲ ق: ج ۳: ۱۴۱ و ثعالبی، ۱۴۱۸ ق: ج ۲: ۲۲ و قرشی، ۱۳۱۷: ج ۲: ۳۹ و...)

در صورت اول معلوم است که دین حق و مورد قبول نزد خداوند، اسلام است و غیر از آن، دین حقی وجود ندارد. و طبق نظر دوم گرچه اسلام به معنی دین اسلام نیست، ولی در نتیجه و تفسیر آیه، چندان تفاوتی ایجاد نمی‌شود. زیرا با توجه به ادامه آیه، بین شرایع مختلف، اختلاف ذاتی وجود ندارد. همه آنان در معنی «تسلیم و اطاعت از فرمان الهی» قابل جمع هستند. تفاوت آنها، تنها از حیث نقص و کمال است. و به حسب درجات و ظرفیت‌های امت‌های مختلف چنین ظهور یافته‌اند، از این رو؛ با در نظر گرفتن تکامل بشری، فقط با قبول دین اسلام است که، انسان می‌تواند تسلیم واقعی حق شود. (طباطبائی، ۱۴۱۷: ج ۳: ۱۲۱ - ۱۲۰)

بنابراین اسلام ناب محمدی در حال حاضر با توجه به تکامل بشری، تنها دین خداست و ادیان دیگر به عنوان مقدمه این دین کامل هستند.

در این جا ذکر این مطلب ضروریست که ما با روایاتی، روبه رو هستیم که در آن، به این مطلب اشاره شده است که، هنگام ظهور امام مهدی (عج) ایشان، دین و سنت جدیدی خواهد آورد. مانند آنچه از امام باقر نقل شده که فرمود: «يَقُومُ الْقَائِمُ بِأَمْرِ جَدِيدٍ وَ كِتَابٍ جَدِيدٍ وَ قَضَاءٍ جَدِيدٍ...»؛ وقتی امام قائم قیام کند امری نو و کتابی نو و قضاوتی نو خواهد داشت. (نعمانی، ۱۳۹۷ ق: ۲۳۳) و روایتی دیگر اینکه "إِذَا قَامَ الْقَائِمُ جَاءَ بِأَمْرِ

جهان‌شمولی آیین اسلام از منظر قرآن و روایات ۱۷

جَدِيدٍ كَمَا دَعَا رَسُولُ اللَّهِ فِي بُدْوِ الْإِسْلَامِ إِلَى أَمْرِ جَدِيدٍ» هنگامی که قائم ظهور کرد با امر جدید خواهد آمد، چنان‌که رسول خدا - صلی‌الله‌علیه‌وآله - در آغاز اسلام مردم را به امر جدید دعوت می‌کرد (شیخ مفید، ۴۱۳ق: ج ۲: ۳۸۴)

اما به طور حتم، منظور آنها، این نیست که امام(ع) در هنگام ظهورش، دین جدیدی خواهد آورد زیرا، اسلام کامل‌ترین دین و پیامبرش خاتم النبیین است. بلکه مقصود از آن، می‌تواند احیاء دین و زودن انحرافات و بدعت‌ها و.. باشد. پس به طور قطع آن حضرت، در زمان ظهورش، به سنت و روش پیامبر اسلام عمل خواهد کرد. و مردم را به پیروی از قرآن فرا خواهد خواند. چنان‌که روایات زیادی این مطلب تایید می‌کنند. مانند: «القائم من ولدی؛ اسمہ اسمی و کنیتہ کنیتی و شمائلہ شمائلی؛ و سنتہ سنتی؛ یقیم الناس علی طاعتی و شریعتی و یدعوهم الی الکتاب ربی» قائم از فرزندان من است؛ نام او نام من. کنیه‌اش کنیه من. قیافه‌اش قیافه من. روشش روش من است. مردم را به پیروی من و آئینم وا می‌دارد و آنها را به کتاب پروردگارم دعوت می‌کند. (شیخ صدوق، ۱۳۹۵ق: ج ۲/ ص ۴۱۱)

رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله در سخنانی می‌فرماید: "یخرج رجل من اهلیتی و یعمل بستتی" یکی از اهل بیت من قیام می‌کند و به سنت و روش من عمل می‌کند. (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۵۱/ ص ۸۲)

۲- "أَفَعَيَّرَ دِينَ اللَّهِ يَبْعُونَ وَلَهُ أَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَإِلَيْهِ يُرْجَعُونَ" (آل عمران/ ۸۳) آیا جز دین خدا را می‌جویند؟ با آن که هر آنچه در آسمان‌ها و زمین است خواه و ناخواه سر به فرمان او نهاده است، و به سوی او باز گردانیده می‌شوند.

آیه قبل، درباره عهد و پیمانی است که خداوند از همه پیامبرانش گرفته، تا یکدیگر را تصدیق کرده، همدیگر را یاری کنند. علامه طباطبایی ذیل این آیه می‌فرماید: این آیه متفرع بر آیه سابقش، چنین معنا می‌شود: "وقتی دین خدا یکی است؛ بر آن از تمام انبیا و امت‌ها پیمان گرفته شده و انبیا پیشین باید بشارت به رسول متاخر از خود را بدهند

جهان‌شمولی آیین اسلام از منظر قرآن و روایات ۱۸

و او را تصدیق کنند؛ پس این جماعت اهل کتاب که ظاهراً طالب دین حق هستند؛ چه می‌گویند؟ آیا غیر دین اسلام - که دین خدایی است - دین دیگری را می‌جویند؟ آنان باید به اسلام چنگ زنند زیرا؛ دینی است که بر پایه فطرت نهاده شده... (طباطبائی، ۱۴۱۷: ج ۳/ ص ۳۳۶-۳۳۵) در تفسیر اطیب البیان، بیان شده: "همزه در این آیه، استفهام انکاری است و معنی آن این است که نباید غیر دین خدا دینی را طلب نمود. زیرا؛ با توجه به آیه ۱۹ آل عمران دین خدا، منحصر به دین اسلام است." (طیب، ۱۳۷۸ ش: ج ۳: ۲۷۱) علامه طبرسی نیز در بیان این آیه می‌فرماید: "چون خداوند بطلان یهود و ملت‌های غیر از اسلام را بیان نمود، فرمود که هر کس غیر از اسلام را طلب کند و بپذیرد و بدان گردن نهد گمراه است." (طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۲: ۷۸۷)

۳- "وَ مَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ وَ هُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ" (آل عمران / ۸۵)

و هر که جز اسلام، دینی [دیگر] جوید، هرگز از وی پذیرفته نشود و وی در آخرت از زیانکاران است.

پس می‌توان گفت: وقتی خداوند جز اسلام را از کسی قبول نمی‌کند و معتقدین به غیر آن گمراه به حساب می‌آیند، تصور نمی‌شود با ظهور حجت خدا بر زمین و رشد عقول، دینی جز اسلام باقی بماند. زیرا طبق مضموم برخی از روایات، با ظهور امام مهدی (عج) عقول بشر تکامل یافته و زمین را منطبق بر می‌کند چنانکه در بحارالانوار آمده: "خدا به وسیله مهدی (ع) زمین را بعد از جهل و نادانی، پر از علم و روشنایی می‌کند." ("يَمَلَأُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ بِهِ الْأَرْضَ نُورًا بَعْدَ ظُلْمِهَا وَ عَدْلًا بَعْدَ جَوْرِهَا وَ عِلْمًا بَعْدَ جَهْلِهَا" مجلسی، ۱۴۰۳ق: جلد ۳۶: ۲۵۳ و شیخ صدوق، ۱۳۵۹ق: ج ۱: ۲۶۰) از این رو، حتی با فرض این که تحریفی در ادیان دیگر وجود نداشته باشد، با توجه به اینکه، آنها متناسب با تکامل جوامع بشری نیستند، عقل حکم می‌کند که، بهترین و کامل‌ترین دین، توسط انسان انتخاب شود. این مطلبی است که از برخی روایات هم قابل استنباط است.

جهان‌شمولی آیین اسلام از منظر قرآن و روایات ۱۹

نکته‌ای که ذکر آن در اینجا ضروری است، این است که ما در برخورد با روایات، عملاً با دو دسته از روایات، که در تضاد با یکدیگرند، مواجه می‌شویم، یک دسته از آنان بر این مطلب دلالت دارند که دین، در زمان ظهور ولی عصر(ع) فقط اسلام خواهد بود، مانند روایتی که از امام محمد باقر(ع) ذیل آیه ۳۳ توبه بیان شده است. ایشان می‌فرمایند: این جریان، مربوط به زمان ظهور مهدی از آل محمد است که احدی روی زمین باقی نمی‌ماند، مگر این که به نبوت محمد(صلی الله) اعتراف کند. ("إن ذلک یكون عند خروج المهدي من آل محمد فلا یبقی أحد إلا أقر بمحمد" طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۵:۳۸) و روایاتی دیگر از این قبیل... ولی دسته دیگر دلالت بر وجود ادیان دیگر در زمان ظهور دارد. مانند روایتی که ذیل آیه ۳۳ توبه آمده که در آن روز اهل دینی باقی نمی‌ماند، مگر این که به اسلام وارد شود یا جزیه بپردازد (".. و لا یبقی اهل دین الا دخل فی الاسلام او ادى الجزیه الی المسلمین" ثعلبی نیشابوری، ۱۴۱۸ق: ج ۵: ۳۶ و نیز حقی بروسوی، بی تا: ج ۲، ص ۴۱۷) اما شاید آنها چنین قابل جمع باشند که جزیه دادن در مرحله اولیه حکومت امام عصر صورت خواهد گرفت، زمانی که با وجود غلبه و سیطره اسلام بر سرتاسر جهان هنوز عده‌ای از اهل کتاب به دین اسلام نپیوسته‌اند و راضی به جزیه دادن شده‌اند، ولی به مرور، با دیدن حکومت عدل امام عصر، دل‌های آنان نرم شده، به دین اسلام روی می‌آورند، به این ترتیب جز اسلام دینی در جهان باقی نمی‌ماند.

ب- احتمال دوم: اسلام دین غالب، با وجود ادیان دیگر:

در قرآن، آیاتی وجود دارد که، ظاهراً حکایت از وجود ادیان دیگر چون یهود و نصاری تا روز قیامت می‌کنند، از جمله این آیات، آیات ۱۴ و ۶۴ مائده است. ظاهر این آیات نشان می‌دهد که نصاری و یهود تا قیامت باقی خواهند ماند (امینی، ۱۳۷۷: ص ۳۰۶). در آیه ۱۴ مائده آمده است "وَمِنَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّا نَصَارَى أَخَذْنَا مِيثَاقَهُمْ فَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ فَأَغْرَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ..." و از کسانی که گفتند {ما نصرانی هستیم} از ایشان [نیز] پیمان گرفتیم، و [لی] بخشی از آن

جهان‌شمولی آیین اسلام از منظر قرآن و روایات ۲۰

چه را بدان اندرز داده شده بودند فراموش کردند و ما [هم] تا روز قیامت میانشان دشمنی و کینه افکندیم...

و در آیه ۶۴ مائده آمده: " وَ قَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَ لُعِنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ وَ لَيَزِيدَنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَانًا وَ كُفْرًا وَ أَلْقَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَ الْبُغْضَاءَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ ". (و یهود گفتند {دست خدا بسته است} دست‌های خودشان بسته باد و به [سزای] آن چه گفتند از رحمت خدا دور شوند، بلکه هر دو دست او گشاده است هر گونه بخواهد می‌بخشد و قطعاً آن چه از جانب پروردگارت به سوی تو فرود آمده بر طغیان و کفر بسیاری از ایشان خواهد افزود و تا روز قیامت میانشان دشمنی و کینه افکندیم...

این دو آیه، ظاهراً وجود یهود و نصاری را تا قیامت اثبات می‌کند. اما چنان که روشن است در این آیات، خداوند از آنها به بدی یاد کرده، و از وجود دشمنی و عداوت، تا روز قیامت میان آنها خبر داده است. پس آنها نمی‌توانند پیروان واقعی حضرت عیسی و حضرت موسی باشند. بلکه همانطور که در تفسیر مجمع البیان، در بیان آیه ۱۴ مائده آمده، آیه اشاره به این مطلب دارد که اینها مسیحی و نصرانی واقعی نیستند بلکه، بر مسیحیت و نصرانیت اختراعی بوده، این نام را خودشان بر خویش گذاشته‌اند و خداوند از این رو، آنها را به این نام می‌برد که با این نام شناخته می‌شوند. (طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۳: ۲۶۸)

بنابراین طبق این آیات، احتمالاً افرادی با این نام تا روز قیامت، باقی خواهند ماند. اما این آیات، بر وجود ادیان آسمانی دیگر در جهان آینده نمی‌تواند دلالت کند. زیرا؛ آنها دین مسیحی و یهودی حقیقی که بر پیامبرانشان نازل شده‌اند، نیستند بلکه ادیان ابداعی و تحریف شده‌ای هستند که قادر نیستند، به عنوان یک دین آسمانی، در کنار دین اسلام مطرح شوند. اما اگر تفسیر دیگری برای این آیات مطرح نباشد، می‌تواند به این اشاره کند که احتمالاً، افرادی با همین عناوین تا روز قیامت، وجود خواهند داشت

جهان‌شمولی آیین اسلام از منظر قرآن و روایات ۲۱

پس در نتیجه، احتمالاً با توجه به این آیات می‌توان ادعا کرد که افرادی با این نام در جهان آینده خواهند بود.

نتیجه

دین اسلام، یگانه دینی است که ظرفیت جهان‌شمولی و جهانی شدن را دارد از این رو جهان آینده، دنیای است که در آن با ظهور قائم (عج)، اسلام بر سایر ادیان غلبه کرده و همه انسان‌ها زیر سایه تعالیم روح بخشش جمع خواهند شد، چون دین اسلام با توجه به تکامل بشری، تنها دین حقی است که مورد قبول خداوند است. هر چند با توجه به برخی آیات، ممکن است برخی ادیان دیگر به صورت بسیار پراکنده و منزوی با نام‌های چون یهود و مسیحیت تا روز قیامت باقی بمانند، ولی طبق نظر علامه طبرسی آنها ادیان اختراعی هستند که با این نام شناخته می‌شوند و نمی‌تواند به عنوان دین الهی در کنار اسلام مطرح گردند. بلکه به عنوان، یک اقلیت ضعیف و منزوی تحت حکومت مقتدر اسلامی زندگی خواهند کرد. بنابراین با غلبه این دین کامل، بود یا نبود دیگر ادیان، تفاوتی در اصل مطلب ایجاد نمی‌کند. بلکه آنان نیز محو نورانیت این دین کامل، خواهند شد و آنچه اصل و جهانی، مقتدر و عزیز خواهد بود، اسلام ناب محمدی است.

*****

کتابنامه

- ❖ قرآن کریم، ترجمه: فولادوند.
- ❖ آلوسی، سید محمود، ۱۴۱۵ ق، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- ❖ ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد، ۱۴۱۹ ق، تفسیر القرآن العظیم، عربستان سعودی، مکتبه فزار مصطفی البار.
- ❖ ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمرو، ۱۴۱۹ ق، تفسیر القرآن العظیم، بیروت، دارالکتب العلمیه منشورات محمد علی بیضون.

جهان‌شمولی آیین اسلام از منظر قرآن و روایات ۲۲

- ❖ ابوالفتوح رازی، حسین بن علی، ۱۴۲۲، روض الجنان، بیروت، بنیاد پژوهش‌های اسلامی رضوی دارالکتاب العربی
- ❖ امینی، ابراهیم، ۱۳۷۷، دادگستری جهان، قم، انتشارات شفق، چاپ ۱۷.
- ❖ بغوی، حسین بن مسعود، ۱۴۲۰ق، معالم التنزیل فی تفسیر القرآن، بیروت، داراحیاء التراث العربی.
- ❖ بلخی، مقابل بن سلیمان، تفسیر مقابل بن سلیمان، بیروت: داراحیاء التراث.
- ❖ بیضاوی عبدالله بن عمر، ۱۴۱۸ق، انوار التنزیل و اسرار التأویل، بیروت، داراحیاء التراث العربی
- ❖ ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد، ۱۴۱۸ق، جواهر الحسان فی تفسیرالقران، بیروت، داراحیاء التراث العربی.
- ❖ ثعلبی نیشابوری، ابواسحاق احمد بن ابراهیم، ۱۴۱۸ق، تفسیر کشف و بیان، بیروت، داراحیاء التراث العربی.
- ❖ جندی انور، ۱۳۷۱، اسلام و جهان معاصر، حمیدرضا آژیر، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی قدس رضوی، چاپ اول
- ❖ جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۷۱ش، شریعت در آئینه معرفت، تهران، مرکز نشر فرهنگی رجاء.
- ❖ حقی بروسوی، اسماعیل، بی‌تا، تفسیر روح البیان، بیروت، دارالفکر.
- ❖ حسنی ابو المکارم محمود بن محمد، ۱۳۸۱، تفسیر دقایق التاویل و حقائق التنزیل، تهران، نشر میراث مکتوب.
- ❖ حسینی شاه عبدالعظیمی، فضل بن احمد حسین بن احمد، ۱۳۶۳، تفسیر اثنا عشر، تهران، انتشارات میقات.
- ❖ زمخشری، محمد، ۱۴۰۷ق، تفسیر الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، بیروت، دارالکتاب العربی.
- ❖ زحیلی وهبة بن مصطفى، ۱۴۱۸ق، التفسیر المنیر فی العقیده و الشریعه و المنهج، بیروت دمشق، دارالفکر المعاصر
- ❖ راغب اصفهانی، القاسم الحسین بن محمد، ۱۳۶۲، المفردات فی غریب القرآن، کتابفروشی مرتضوی.
- ❖ راغب اصفهانی حسین بن محمد، ۱۴۱۲ق، المفردات فی غریب القرآن، دمشق بیروت، دارالعلم الدارالشامیه.

جهان شمولی آیین اسلام از منظر قرآن و روایات ۲۳

- ❖ رشید الدین میبیدی، احمد بن سعود، ۱۳۷۱ ش، کشف الاسرار وعده البرار، تهران، انتشارات امیر کبیر.
- ❖ سمرقندی نصر بن محمد بن احمد، بی تا، تفسیر بحر العلوم، بی جا.
- ❖ صادقی تهرانی، محمد، ۱۳۶۵، الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن قم انتشارات فرهنگ اسلامی.
- ❖ شیخ صدوق، ۱۳۷۸ ق، عیون الاخبار الرضا، انتشارات جهان.
- ❖ شیخ صدوق، ۱۳۹۵ ق، کمال الدین و تمام النعمه، غفاری، علی اکبر، تهران، دار الکتب الاسلامیه، چاپ دوم.
- ❖ طباطبائی، محمدحسین، ۱۴۱۷ ق، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، دفتر انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- ❖ طباطبائی، سید محمد حسین، ۱۳۷۸، شیعه در اسلام، دفتر انتشارات اسلامی.
- ❖ طبرسی، محمد حسین، ۱۳۷۲، مجمع البیان فی تفسیر قرآن، تهران، انتشارات ناصر خسرو.
- ❖ طبری، ابوجعفر محمد بن جریر، ۱۴۱۲ ق، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار المعرفه.
- ❖ طریحی فخرالدین، ۱۳۷۵ ش، مجمع البحرین، تهران، کتابفروشی مرتضوی.
- ❖ طوسی، محمد بن حسن، بی تا، تفسیر التبیان، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- ❖ طیب سید عبدالحسین، ۱۳۷۸ ش، تفسیر اطیب البیان فی تفسیر القرآن تهران، انتشارات اسلام.
- ❖ عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه، ۱۴۱۵ ق، تفسیر نور الثقلین قم، انتشارات اسماعیلیان.
- ❖ فخرالدین رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر، ۱۴۲۰ ق، مفاتیح الغیب، بیروت، دار الحیاء التراث العربی.
- ❖ فیض کاشانی ملامحسن، ۱۴۱۵ ق، تفسیر الصافی تهران، انتشارات الصدور.
- ❖ فیض کاشانی ملامحسن، ۱۴۱۸ ق، تفسیر الاصفی فی تفسیر القرآن، قم، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- ❖ کاشانی، ملا فتح الله، ۱۳۳۶، تفسیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین، تهران، کتابفروشی محمد حسن علمی.
- ❖ قرطبی، محمد بن احمد، ۱۳۶۴، الجامع لأحكام القرآن، تهران، انتشارات ناصر خسرو.
- ❖ قرشی، علی اکبر، ۱۳۷۷، تفسیر احسن الحدیث تهران، بنیاد بعثت.
- ❖ قرشی، علی اکبر، ۱۳۷۱، قاموس قرآن، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

جهان‌شمولی آیین اسلام از منظر قرآن و روایات ۲۴

- ❖ قمی، ۱۳۶۷ ش، علی بن ابراهیم، تفسیر قمی، قم، دارالکتاب.
- ❖ قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا، ۱۳۶۸ ش، تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.
- ❖ گنابادی سلطان محمد، ۱۴۰۸ق، تفسیر بیان السعاده فی مقامات العباده، بیروت، موسسه الاعلمی للمطبوعات.
- ❖ مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ق، بحار الأنوار، بیروت، دار إحياء التراث العربی، چاپ دوم.
- ❖ محقق‌زاده، مصطفی، ۱۳۸۲، اسلام و آینده جهان، قم: دفتر انتشارات اسلامی چاپ اول
- ❖ مغنیه، محمد جواد، ۱۴۲۴ ق، تفسیر الکاشف، تهران، دار الکتب الإسلامیه.
- ❖ مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۷۳ ش، تفسیر نمونه، انتشارات دارالکتاب الاسلامیه.
- ❖ مکارم شیرازی ناصر، ۱۳۸۴، حکومت جهانی مهدی، قم، جوان، چاپ سوم.
- ❖ نعمانی، محمد بن ابراهیم، ۱۳۹۷ ق، الغیبه، غفاری، علی‌اکبر، تهران، نشر صدوق، چاپ اول.
- ❖ شیخ مفید، ۱۴۱۳ق، الرشاد، قم، کنگره شیخ مفید، چاپ اول.
- ❖ هیوم، رابرت، ۱۳۸۲، ادیان زنده جهان، عبدالرحیم گواهی، تهران دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی